

Romanitatea orientală*

Acad. Nicolae Saramandu

În 1925, Alexandru Philippide publica la Iași volumul I din *Originea românilor*, cu subtitlul *Ce spun izvoarele istorice*. Concluzia la care ajungea savantul ieșean în urma cercetării izvoarelor istorice, cu privire la originea românilor, era sceptică: „Cât despre înregistrarea amănunțită a tot ce se știe până acum asupra pomenirilor făcute în izvoarele istorice despre români până în secolul XIII, ea întrucâtva s-a făcut [...], măcar că nu sistematic, ci pe apucate, dar n-a dus la nici un rezultat”¹ (subl. n.).

Față de această afirmație categorică, menționăm o luare de poziție recentă, în sensul ca lingviștii să revină la informațiile oferite de istorici: „Istoria limbii române se cuvine să fie studiată în strânsă corelație cu istoria poporului român; lingviștii nu pot să se hazardeze în considerații istorice fără a ține seama în cel mai înalt grad de concluziile autorizate ale specialiștilor, în caz contrar riscând să formuleze ipoteze fără acoperire”².

Pe linia ilustrată de Al. Philippide, am revenit la sursele istorice, completând informația și actualizând-o. De asemenea, am ținut seamă de interpretările date surselor istorice, îndeosebi de cele exprimate după apariția lucrării lui Alexandru Philippide.

Izvoarele istorice din secolele IV–XV atestă *prezența continuă* – în timp și în spațiu – a populației romanizate în nordul și în sudul Dunării, în ținuturile stăpânite odinioară de romani. Este vorba de un teritoriu vast, intrat treptat sub stăpânire romană, într-un interval de aproape trei secole, începând cu Macedonia, prima provincie cucerită (la anul 168 î. H., devenită provincie

romană la anul 146 î. H.), și sfârșind cu Dacia (101–106 d. H.). „Până la proba contrară, trebuie să considerăm deci pe români ca urmașii romanilor pe locurile unde se găseau odinioară și unde îi regăsim și astăzi – cu revărsări dincolo de limitele de pe vremea Imperiului Roman – după un hiat în istorie de câteva secole”³. O opinie asemănătoare cu privire la Dacia a fost exprimată recent: „Până la producerea unei probe contrare, pe care adversarii teoriei continuității nu o pot oferi, o concluzie logică, de bun simț, se impune: romanitatea n-a dispărut în primul mileniu din Dacia”⁴.

În perioada care a urmat retragerii aureliene, „societatea nord-dunăreană s-a dezvoltat în relații directe pe plan economic, etnografic, politic și spiritual cu provinciile latinofone din dreapta marelui fluviu. Istoria ei nu poate fi, deci, izolată de acest mare complex”⁵. Contactele dintre romanicii din nordul Dunării și cei din sudul Dunării, rămași în imperiu, nu au încetat. Ele au fost favorizate de inițiativele de recucerire a Daciei din secolele

* *Discurs de recepție*
(4 iunie 2025, Aula Academiei Române)

IV–VI, datorate îndeosebi împăraților Constantin cel Mare (306–337) și Iustinian (527–565). „Autoritățile romane nu socoteau că evacuarea Daciei înseamnă și pierderea întregului teritoriu al provinciei. De aceea, atât în vremea Tetrarhiei [înstituită de împăratul Dioclețian, 284–305], dar mai ales în epoca lui Constantin cel Mare, recuperarea efectivă a teritoriului de la nordul Dunării a fost un punct important în programul împăraților. Construirea unui pod între Oescus și Sucidava, inaugurat în anul 328, și refacerea drumului care lega Sucidava de Romula dovedeau intenția lui Constantin cel Mare de a recuceri fosta provincie întemeiată de Traian. În urma războiului cu goții din anul 332, teritoriul Daciei sud-carpatică [...] a fost cucerit efectiv de Constantin cel Mare. [...] Toate capetele de pod de pe malul de nord al Dunării, dar mai ales Sucidava [...] au constituit centre de legătură între romanitatea din Dacia și ținuturile sud-dunărene”⁶.

Prin edictul de la Milano din anul 313, Constantin cel Mare recunoștea creștinismul: „Creștinismul, ca și terminologia sa esențială, *s-a generalizat* în Dacia abia pe timpul lui Constantin cel Mare și după aceea, ca rezultat al misionarismului inițiat și susținut de comunitățile și episcopatele din sudul Dunării. [...] Sudul romano-bizantin a potențat apoi răspândirea noii credințe peste tot în rândurile autohtonilor vorbitori ai limbii latine”⁷.

„O nouă revenire puternică a stăpânirii romano-bizantine la nord de Dunăre are loc în timpul împăratului Iustinian [527–565], care plănuia să recucerească Dacia Traiană”⁸; „populația romană [din nordul Dunării] [...], creștinată deja, intra în anul 535 sub jurisdicția episcopiei Iustiniana Prima [azi Caričin Grad, lângă Niș]”⁹, fondată de Iustinian. Aici a fost înființată de împărat și o arhiepiscopie. Rezultă că „și pe plan spiritual s-au strâns relațiile cu Imperiul romano-bizantin”¹⁰.

În jurul anului 600, „limesul dunărean a fost desființat și slavii au pătruns în Peninsula Balcanică [...]. Dar desființarea frontierei romano-bizantine de-a lungul fluviului a creat noi facilități în raporturile economice și etno-culturale între romanitatea sud-dunăreană și cea din vechea Dacie, realizându-se totodată și o continuă intermigrație în același vast spațiu roman”¹¹.

Autorii latini din secolele IV–V, Hieronimus (345–420) și Salvianus (390–484), precum și istoricul bizantin Priscus Panites (mijlocul secolului al V-lea), atestă prezența populației romanizate sub stăpânirea barbară, la nordul Dunării, după retragerea din Dacia a armatei și a administrației romane în sudul Dunării, în anii 271–276. Viața romană nu a încetat în provinciile părăsite de stăpânitorii romani. „Plebea romană avea o singură dorință: să i se permită să-și ducă viața împreună cu barbarii. Iar dacă romanii înșiși preferă să fie la ei [la goți] decât la noi, ne mai mirăm că nu-i învingem pe goți? Așadar, frații noștri nu numai că nu vor să dezerteze de la ei, ci chiar vor să fugă la ei, părăsindu-ne pe noi”¹². Avem aici o primă atestare a „migrației” romanilor din Imperiu în afara granițelor Imperiului, implicând deplasări și contacte permanente și timpurii între populația din sudul Dunării cu cea din nordul Dunării. Asemenea constatări din epocă îndreptătesc comentariul istoricului austriac Julius Jung: „Vedem, astfel, că romanii au dus-o destul de bine sub stăpânirea străină. Cei din pătura de jos a populației și-au păstrat, cel puțin, situația pe care o avuseseră mai înainte, fie în calitate de coloni, fie ca servi ai noilor stăpâni. O exterminare a populației nu a avut niciodată loc în ținuturile romane cucerite de germanici. Diferitele triburi nu erau atât de numeroase încât cuceritorii să-și permită să se lipsească de forța de muncă deja existentă [...]. Trebuie să mai observăm că stăpânirea germanică și cea a hunilor în ținuturile dunărene s-au succedat atât de rapid încât n-au izbutit să asimileze populația romană [...]. Așadar, în această perioadă, romanii din Dacia Traiană s-au păstrat ca supuși ai germanicilor”¹³. În același sens s-au pronunțat istoricii români: „Provincialul se simțea mai bine în formele barbare, care erau simple, drepte și chiar prietenoase, decât în îmbătrânitul și dedalicul organism al imperiului, aflat în decădere”¹⁴. În Dacia a rămas „un mare număr dintre vechii locuitori, care trăiau în bună înțelegere cu goții și nu aveau nici un interes să abandoneze provincia.[...] Nu ar fi primul caz, nici singurul, al unei înțelegeri tacite între provincialii romani, ruinați de cheltuielile militare ale imperiului, și cuceritorii barbari, bucuroși să exploateze în profitul lor costurile scăzute ale muncii indigenilor”¹⁵.

În ceea ce privește creștinarea populațiilor de la Dunărea de Jos, amintim prețioasa informație

din *Epistula de fide, vita et obitu Ulfilae* (Scrisoare despre credința, viața și moartea lui Ulfila), datând din perioada 381–397 și datorată lui Auxentius, ajuns, către anul 380, episcop de Durostor, după ce mai înainte trăise în stânga Dunării ca ucenic al episcopului Ulfila¹⁶. Elogiindu-l pe Ulfila, „episcop al goților”, Auxentius, el însuși got la origine, spune: „Strălucind cu glorie timp de 40 de ani în episcopat, a propovăduit, prin harul apostolic, fără întrerupere, în limbile greacă, latină și gotică, în una și singura biserică a lui Hristos”¹⁷. Faptul că Ulfila predica, în secolul al IV-lea, în limba latină, „atestă prezența în continuare a unei populații de limbă latină în nordul Dunării”¹⁸. Aceași activitate a desfașurat-o, în sudul Dunării, în secolul al IV-lea (între anii 343 și 351), episcopul de Sirmium, Photeinos, care vorbea, scria și predica în greacă și latină¹⁹.

La anul 448, Priscus Panites, istoric și diplomat bizantin, face parte din misiunea diplomatică trimisă din Bizanț de împăratul Theodosie al II-lea (408–450) la curtea lui Attila (434–453) pentru a încheia pace cu acesta. Trecând prin teritorii din Moesia Superior și Pannonia de sud, Priscus oferă informații despre locuitorii acestor ținuturi și relatează despre *limba ausonilor*: „Sciții, fiind un amestec de triburi, pe lângă limba lor barbară, caută să vorbească sau limba hunilor, sau limba goților și chiar limba *ausonilor* (subl. n.), aceia dintre ei care au relații cu romanii [= cetățenii imperiului roman]”²⁰. Se știe că „limba ausonilor” (grec. *Αύσονίων φωνή*) era denumirea dată de greci limbii vechilor populații din Italia, denumire care apare din antichitate chiar la autori latini (de exemplu, la Ovidiu)²¹. *Limba ausonilor* este în textul lui Priscus (*Istoria goților*, operă scrisă în greacă) limba latină, limba oficială – la acea dată – a Imperiului Roman de Răsărit (Imperiul Bizantin), care se folosea la curtea lui Attila în relațiile și contactele diplomatice, în cazul de față cu bizantinii. Amintim și faptul că, în timpul călătoriei spre curtea lui Attila, solii bizantini erau aprovizionați de către localnici, care le ofereau, printre altele, o băutură numită *medos* (grec. *μέδος*): „Prin sate ni se aducea de mâncare, și anume, în loc de grâu, mei, iar în loc de vin, *medos*, cum îl numesc localnicii”²². Termenul atestat la Priscus cunoaște o largă răspândire, întâlnindu-se în limbile germanice (cf. engl. *mead*

‘hidromel, mied’, germ. *Met* ‘hidromel, mied’ < v. germ. **medus* < i-e. **medhu-*), slave (cf. rus., bg. *med* ‘miere’, sb., cr. *méd* ‘miere’), în greaca actuală (*μέθη* ‘beție, îmbătare, cherchereală’), în albaneză (*metë* ‘înghițitură, dușcă, băutură’). Termenul românesc *mied* se identifică, în ceea ce privește sensul, cu cel întâlnit în limbile germanice.

Într-un alt pasaj, Priscus spune că Attila avea relații atât cu romanii din Occident (grec. *ἑσπέροι* ‘Ρωμαίοι), numiți și italieni (grec. ‘Ιαλιώτοι), cât și cu romanii din Orient (grec. *ἑφοί* ‘Ρωμαίοι)²³. Grecii au făcut această distincție, începând cu secolul al III-lea, când – după *Constitutio Antoniniana* a lui Caracalla, din anul 212 – *Romanus* a căpătat înțelesul de ‘cetățean al Imperiului Roman’, „indiferent de apartenența etnică, lingvistică sau provincială a locuitorilor”²⁴. Textul lui Priscus confirmă această realitate istorică pentru mijlocul secolului al V-lea, când întâlnește „romani răsăriteni” în ținuturile stăpânite de hunii lui Attila²⁵.

Tot la mijlocul secolului al V-lea autohtonii din nordul Dunării sunt menționați pentru prima oară sub numele de *carpodaci*, în *Istoria contemporană* a scriitorului bizantin Zosimos²⁶. De asemenea, mențiunile despre limba tracă, vorbită în sudul Dunării, apar până în secolul al VI-lea, după care încetează²⁷. În Tracia propriu-zisă tracia s-au romanizat „probabil datorită faptului că serviciul militar aproape că devenise ocupația principală permanentă a populației rurale, jefuită la nesfârșit de incursiunile barbarilor”²⁸. Se poate, astfel, considera că secolul al VI-lea reprezintă limita superioară până când s-a vorbit limba autohtonilor traco-daci, în nordul și sudul Dunării. În secolele V–VI se încheie „deznaționalizarea populației traco-dace, prin răspândirea limbii latine și adoptarea modului de viață roman provincial”²⁹.

Pentru secolele V–VI avem informații despre populațiile romanizate din zona Dunării de Jos la scriitori latini și bizantini, precum Iordanes, Procopius din Caesarea și alții. O informație interesantă privind limba latină vorbită în nordul Dunării la mijlocul secolului al VI-lea găsim la Procopius din Caesarea, în opera acestuia *Despre războaie* (scrisă în greacă, între anii 540 și 553), unde se povestește de un anume Chilbudios din neamul anților (luat prizonier de către slavi), care vorbea latinește, deși nu stătuse în imperiu³⁰.

Înseamnă că învățase latina în locurile unde trăia: „Aceasta presupune existența unor grupuri romanice purtătoare și transmițătoare ale limbii [latine], alimentate cu prizonieri din imperiu trecuți de barbari dincolo de Dunăre [...], ceea ce dovedește că limba latină continua să se vorbească la nord de Dunăre, servind probabil ca limbă de înțelegere între diversele grupuri etnice”³¹. O asemenea presupunere e susținută de informații pe care le găsim în *Istoria secretă* (lucrare scrisă în greacă, la anul 550) a aceluiași autor, Procopius. În timpul împăratului Iustinian (527–565), „hunii, sclavinii și anții, năvălind mai în fiecare an [...], au pricinuit dezastre îngrozitoare locuitorilor [din imperiu]. Cred că la fiecare năvălire numărul romanilor uciși sau *duși în robie* [subl. n.] era de peste două sute de mii”³². Avem aici o nouă mărturie a circulației și deplasărilor permanente într-o parte și alta a Dunării, inclusiv a populației romanizate.

Într-o altă lucrare a lui Procopius, *Despre zidiri* (scrisă în greacă, între anii 553 și 555), apar 654 de nume de locuri, „dintre care 87 situate între gurile Dunării și Singidunum (Belgrad), 124 în ținuturile limitrofe, iar restul de 443 în celelalte provincii [ale imperiului], între Marea Neagră și Marea Adriatică, până la Dyrrachium (Durrës) și Epirus Nova”³³. O parte dintre numele romane de locuri se găsesc la sud de „linia Jireček”: este vorba de provinciile Macedonia, Epirus Nova și Epirus Vetus, așa cum a relevat, printre alții, Al. Philippide³⁴. Tot la sud de „linia Jireček”, în zona considerată de influență culturală greacă, se găseau, în secolul al VI-lea, comunități cu vorbitori de limbă latină, la Heraclea-Lyncestis (lângă Bitolia), Bargala și Stobi (lângă Știp)³⁵. În apropierea acestor vechi cetăți se găsesc astăzi așezări aromânești³⁶.

La anul 479, goții conduși de Theodoric (473–526) au pătruns până în zona Orhidei și în Albania, fiind învinși de trupele vorbitoare de limbă latină ale comandantului roman Sabinianus, în paza cărora se afla cea mai importantă arteră de circulație din zonă, Via Egnatia. Se evidențiază, astfel, „rolul important pe care continua să-l aibă Via Egnatia și prezența neîntreruptă în această zonă a trupelor vorbitoare de limbă latină”³⁷.

O importantă mărturie privind folosirea limbii latine în imperiu, chiar în zona de „influență

culturală greacă”, datează de la mijlocul secolului al VI-lea și provine de la un înalt funcționar bizantin, Ioannes Lydos (490–565), care, după retragerea din viața politică, s-a dedicat activității literare. Aflăm din opera acestuia, *Despre magistraturile statului roman* (scrisă în grecește), că, în dioceza Tracia, „locuitorii, deși cei mai mulți sunt elini, vorbesc *limba italienilor* [= limba latină], îndeosebi cei din administrație”³⁸ (subl. n.). „Ultima precizare, καὶ μάλιστα τοὺς δημοσιεύοντας [îndeosebi cei din administrație], arată foarte clar că și ceilalți locuitori din provinciile europene [Peninsula Balcanică] vorbeau latina (în paralel cu greaca), adică erau latinofoni sau chiar bilingvi”³⁹. Reținem și mențiunea pe care o face Ioannes Lydos în legătură cu „cei care au îmbătrânit sub arme, pe care bizantinii îi numesc *veterani* (βετεράνοι)⁴⁰, termen de origine latină preluat de la populația romanizată.

Așadar, în paralel cu abandonarea limbii materne de către autohtonii traco-daci, proces încheiat în secolul al VI-lea, continuă atestările privind limba latină vorbită în nordul și în sudul Dunării, pe un teritoriu vast, limbă asimilată celei vorbite în Italia, numită *limba ausonilor* (Priscus Panites, secolul al V-lea) sau *limba italienilor* (Ioannes Lydos, secolul al VI-lea).

În acest context se înregistrează, pentru anul 587, în dioceza Tracia, cuvintele *torna, torna*, rostite „în limba locului” (grec. ἐπιχώριος γλῶσσα, la Theophylactus Simocatta, începutul secolului al VII-lea), „limba părintească” (grec. πατριος φωνή, la Theophanes Confessor, care adaugă cuvântul *fratre*, grec. φράτρε, începutul secolului al IX-lea), de către romanicii trupelor auxiliare (grec. τοῦλδος), recrutate la fața locului, în zona munților Haemus (Balcani), de către generalul bizantin Comentiolus⁴¹.

Despre „limba romanilor” vorbită în sudul Dunării (zona Salonicului) la sfârșitul secolului al VII-lea (anul 680), avem informații într-o scriere hagiografică din epocă, *Miracula Sancti Demetrii*: un anume arhonte Mavros (al cărui nume ar fi traducerea în greacă a rom. *Negru*⁴²) vorbea bine „limba noastră [greaca], precum și pe cea a *romanilor*, a sclavinilor și bulgarilor”⁴³ (subl. n.).

Rezultă că, pentru limba vorbită de populația romanizată din nordul și din sudul Dunării,

întâlnim la autorii bizantini din secolele V–IX mai multe denumiri: limba ausonilor, limba italienilor, „limba locului”, „limba părintească”, limba romanilor.

Tot în *Miracula Sanctii Demetrii* se vorbește, pentru prima dată, de o deportare – de către slavii și avarii năvălitori – în Panonia de sud, în teritoriul dintre Dunăre și Sava (Serbia), a unei populații aduse din sud (prizonieri)⁴⁴. Evenimentul se petrecea la anul 621 (după alții, la 617–618). Este singura mărturie istorică privind o deplasare de populație (printre care vor fi fost și romanici) din Peninsula Balcanică în sudul Panoniei, căreia D. Onciul, adeptul teoriei admigrării populației romanizate din sudul în nordul Dunării, i-a dat o interpretare inadecvată⁴⁵. D. Onciul omite să menționeze faptul că, în textul în discuție, se spune, în continuare, că populația deportată în nord a revenit, după 60 de ani, în locurile de baștină, așezându-se în câmpia din apropierea Bitoliei (Macedonia)⁴⁶, unde îi găsim până astăzi pe aromâni⁴⁷.

În tratatul despre *Arta militară* al lui Mauricius (primul sfert al secolului al VII-lea) e menționată, printr-un termen de origine latină, *ρεφούγος* (lat. *refugus* ‘fugar’), categoria juridică a refugiaților, elemente romanice din nordul Dunării care se refugiaseră în sudul Dunării, în Imperiul Bizantin, unde, căpătând statutul juridic de cetățeni ai imperiului, serveau drept călăuze trupelor bizantine în expedițiile din nordul Dunării⁴⁸.

De la mijlocul secolului al IX-lea (circa 850) datează prima mențiune despre *vlahi* (*vlahorinhini*, *vlahi* din Peninsula Chalcidică, valea râului Rinhos), care, în timpul împăraților iconoclaști (726–843), ajunseseră, împreună cu familiile lor, până la Sfântul Munte (Athos)⁴⁹.

Tot în secolul al IX-lea este menționată în *Geografia* atribuită scriitorului armean Moise din Choren, „țara [...] căreia îi zic *Balak* [= Vlahia]”⁵⁰, fiind vorba de ținuturile din nordul Dunării⁵¹.

În tratatul încheiat în anul 927 de împăratul Constantin al VII-lea Porfirogenetul (913–959) cu bulgarii apare o referire la „transportatori cu caravanele și nomazi”⁵². Este, foarte probabil, vorba de *vlahi*, pe care, pentru anul 976, îi va semna istoricul bizantin Kedrenos (a doua jumătate a secolului al XI-lea) ca *vlahi călători* (grec. *Βλάχοι ὁδίτοι*), care l-ar fi ucis pe David,

fratele viitorului țar al bulgarilor, Samuil (980–1014), într-o zonă situată între Castoria și Prespa (Macedonia)⁵³. Această zonă (unde se află astăzi localitățile aromânești Vlahoclisura și Pisuderi) ocupă o poziție strategică în trecătorile montane, ceea ce făcea necesară, încă din vremea romanilor, prezența unor garnizoane de pază.

La Constantin al VII-lea Porfirogenetul, în secolul al X-lea, în opera acestuia *Despre administrarea imperiului* (scrisă în greacă, în anul 945) apare, pentru prima oară, termenul *romani* (‘Ρωμαῖνοι) și distincția între *romani*, urmașii coloniștilor romani, și *romei* (‘Ρωμαῖοι), grecii bizantini⁵⁴. Până la această dată, la autorii bizantini apărea numai termenul ‘Ρωμαῖοι, prin care erau denumiți – indistinct – atât romanii, cât și grecii bizantini.

O nouă realitate etnică este desemnată, așadar, în secolul al X-lea, prin termenul *romani*, fiind vorba, în privința romanilor răsăriteni, de români (lat. *romanus* > *român*). „În cursul celei de a doua jumătăți a mileniului I s-a încheiat procesul de etnogeneză atât a românilor nord-dunăreni, cât și a celor din sudul Dunării”⁵⁵. Se consideră, astfel, că secolul al X-lea marchează „sfârșitul procesului de formare etnică și lingvistică a poporului român”⁵⁶.

Noua realitate etnică este desemnată, începând cu aceeași perioadă, și prin *valachus*, termen preluat de bizantini de la slavi. La începutul secolului al XI-lea (anul 1018), împăratul bizantin Vasile al II-lea Bulgaroctonul (976–1025) desființează statul bulgar, restabilind pe Dunăre granița de nord a Imperiului Bizantin. El îi subordonează pe *vlahii* din Bulgaria arhiepiscopiei de Ohrida⁵⁷. Noua organizare bisericească e confirmată în timpul împăratului Alexios I Comnenul (1081–1118), când e menționată o episcopie a *vlahilor* în Bulgaria și o altă episcopie a *vlahilor* în Justiniana Prima, cu sediul la Vranje (sudul Serbiei)⁵⁸.

La anul 1027, *vlahii* sunt menționați pentru prima dată într-o sursă occidentală, *Annales Barenses* (Analele din Bari), ca ostași înrolați în armata bizantină a împăratului Constantin al VI-lea, într-o expediție militară în Sicilia⁵⁹.

Din secolul al XI-lea mențiunile despre *vlahi* devin frecvente la autorii bizantini, începând cu Kedrenos și Kekaumenos, atestările continuând până în secolul al XV-lea, când sursele bizantine

încetează (în urma căderii Constantinopolului sub turci).

Izvoarele istorice din secolele IV–XV atestă prezența populației romanizate într-un spațiu vast, „din Dacia până în Pind” (grec. ἀπὸ Δακίας ἐπὶ Πίνδου), cum se exprima în secolul al XV-lea Laonic Chalcocondil: „*vlahi* se numesc și unii și ceilalți⁶⁰. Este afirmarea clară a unității românilor din nordul și din sudul Dunării. Din precizarea că „dacii [= români] vorbesc o limbă apropiată de a italienilor” și că „au această limbă și obiceiuri de-ale romanilor”⁶¹ rezultă că scriitorului bizantin îi era la fel de clară originea romană și latinitatea limbii vorbite de români. Un singur lucru nu poate lămuri autorul: „Și n-aș putea să explic și să spun care din aceștia la care au venit”⁶², ceea ce înseamnă că nu are în vedere explicarea prezenței lor, în ținuturile pe care le locuiesc, prin migrație din nord în sud sau invers. Nu e amintit nicăieri Kekaumenos, a cărui „mărturie” privind coborârea vlahilor în ținuturile grecești după înfrângerea lui Decebal de către Traian – o presupunere lipsită de bază istorică⁶³ – nu a fost luată vreodată în considerație în istoriografia bizantină (și, ulterior, grecească).

Romanizarea s-a făcut peste tot cu aceleași mijloace, având două aspecte: colonizarea cu populație latinofonă (romanizare prin colonizare) și asimilarea autohtonilor, prin adoptarea de către aceștia a limbii latine și a modului de viață roman⁶⁴. Principala componentă a romanizării este cea lingvistică⁶⁵, implicând învățarea / adoptarea latinei de către autohtoni și părăsirea / uitarea limbii proprii⁶⁶.

Romanitatea orientală apărută în teritoriile stăpânite de romani în nordul și în sudul Dunării (Peninsula Balcanică) era unitară sub raport lingvistic și se afla în continuitate teritorială sub raport geografic.

În ceea ce privește extensiunea spațiului romanizat în sudul Dunării, „linia Jireček”, stabilită pe baza inscripțiilor, nu trebuie considerată un obstacol. Ea mărginește două zone de influență culturală – latină la nord, greacă la sud –, fără să reprezinte limita meridională a teritoriului romanizat. În porțiunea ei vestică, la Marea Adriatică, traversând Macedonia, până la Stobi, această „linie” a fost deplasată – prin contribuția lui Al. Philippide, Petar Skok și H. Mihăescu – mai spre sud,

incluzând în aria romanizată Epirul de nord și o parte din Macedonia vestică⁶⁷, teritorii străbătute de marea arteră de circulație Via Egnatia, căreia i se atribuie o importanță majoră în procesul de romanizare⁶⁸.

Al. Philippide stabilea enclave romanizate, la sud de „linia Jireček”, în nord-vestul Traciei și în Macedonia – Tesalia – Epir⁶⁹. Istoricul Karl Patsch (*Die Verbreitung der Römer- und Romanentums in Mazedonien*, 1932) considera că întreaga provincie Macedonia era bilingvă⁷⁰. În două contribuții recente (1990, 1992 a), bizantinologul A. B. Černjak a arătat, pe baza surselor bizantine, că în Tracia (unde autohtonii au fost asimilați până în secolul al V-lea), populația „era de limbă romană sau de limbă greacă, fiind, probabil, în mare parte, bilingvă”⁷¹.

Ocupându-se de inscripțiile latine din Ahaia și Macedonia (care cuprindea și Tesalia și teritoriul actual al Albaniei), H. Mihăescu constata: „Ahaia și Macedonia au furnizat ele singure, până în prezent, 964 de inscripții latine. Această cifră ridicată arată că *influența latină a fost foarte puternică și că ea se întindea cu mult mai la sud de «linia Jireček»*”⁷² (subl. n.).

Criteriul inscripțiilor nu are valoare absolută și, după cum s-a observat de către istorici și lingviști⁷³, trebuie tratat cu prudență. Așa cum prezența în număr mare a inscripțiilor latine – de exemplu, în Pannonia Superior (3824 de inscripții, în 313 localități)⁷⁴ – nu e o garanție a impunerii romanității, nici lipsa lor nu probează, în sine, absența romanizării⁷⁵.

Constatări de felul celor de mai sus confirmă afirmația făcută de G. I. Brătianu încă în 1937: „Cercetări noi asupra romanizării Peninsulei Balcanice par să fi probat acum că această linie de separare [«linia Jireček»] este cam artificială, că Macedonia și o mare parte din regiunile meridionale ale peninsulei erau latinizate sau cel puțin bilingve, latina fiind vorbită și scrisă nu mai puțin decât greacă”⁷⁶. În același sens se pronunțaseră anterior Th. Capidan și N. Iorga (într-o recenzie la o lucrare a lui Th. Capidan): „Dl Capidan are dreptate să limiteze la litoral elementul grec. Eu însumi am atacat delimitarea etnică pe baza inscripțiilor”⁷⁷.

„Cu timpul, s-a constatat că problema stabilirii acestei limite [între inscripțiile latine și cele grecești] era cu mult mai complicată decât păruse la început, prin faptul că existau enclave

romane de-a lungul Viei Egnatia, și mai la sud, până în Corint și Patras; că în inscripțiile grecești apărea un mare număr de nume proprii romane; că toponimia din zona greacă se dovedește a fi, pe alocuri, latină⁷⁸.

În Macedonia, un rol însemnat l-a avut, în procesul de romanizare, *Via Egnatia*, principala arteră de circulație care lega Roma de orientul imperiului, fiind „artera cea mai sigură și totodată cea mai rapidă între Italia, Grecia nordică și Asia Mică⁷⁹. „Localitățile cu inscripții latine se succedau de-a lungul acestei căi și gravitau în jurul ei, atestând rolul deosebit de important pe care ea l-a jucat în procesul romanizării Macedoniei, care a devansat procesul de romanizare a altor provincii sud-est europene ale Imperiului Roman⁸⁰.

Pe *Via Egnatia* – numită de aromâni, până astăzi, *Calea Mare* – intră în istorie, la anul 976, *vlahii călători*, menționați de Kedrenos, care, așa cum rezultă din interpretările recente, asigurau paza acestei importante artere de circulație.

Via Egnatia, în Macedonia, și trecătorile montane din Pind, în Epir, formau o rețea de căi de comunicație totdeauna bine păzite de garnizoanele militare, implicând o prezență romană permanentă în zonă.

În afară de trecerea montană, pe *Via Egnatia*, între Elbasan (Albania) și Struga (pe malul nordic al lacului Ohrida, R. Macedonia), există și alte locuri de trecere în munții ce separă Epirul de Macedonia și Tesalia (masivul Pind), dintre care cel mai important este pasul Zygos (lângă Aminciu, grec. Metsovo) (ar. *Giug* ‘jug’ < lat. *iugum*), care asigură trecerea dinspre Epir atât spre Tesalia, cât și spre Macedonia. Nu este deci o întâmplare că aici se concentrează, și în prezent, așezările aromânești din Epir, Macedonia și Tesalia, ținuturi locuite masiv de vlahi în secolul al X-lea, așa cum rezultă din amplele relatări ale istoricului bizantin Kekaumenos.

Cele arătate mai sus ne ajută să înțelegem de ce istoricii (N. Iorga) și, dintre lingviști, reprezentanții Școlii clujene (S. Pușcariu, Th. Capidan, N. Drăganu), nu au ținut seamă, în fixarea teritoriului de formare a limbii române, de „linia Jireček”, pe care S. Pușcariu, de exemplu, nu o pomenește în lucrările sale. Ea este ignorată și în recentul tratat de *Istoria românilor* (2001/1–IV)⁸¹.

După retragerea din Dacia, în principal a armatei și a administrației romane în sudul Dunării

(secolul al III-lea), nu mai sunt consemnate în izvoarele istorice deplasări semnificative ale populației romanizate, în măsură să explice prezența masivă a românilor în nordul Dunării și romanitatea bine atestată din ținuturile sud-dunărene. Insuficiența semnalărilor în acest sens a fost recunoscută de către istorici și lingviști⁸², inclusiv de adepții teoriilor migraționiste⁸³.

Este evident că au existat mișcări de populație, îndeosebi ale migratorilor, ca și unele deportări, deplasări metanastase (ale păstorilor), inclusiv ale populației romanizate, în ținuturile stăpânite odinioară de romani.

În *Miracula Sancti Demetrii* (secolul al VII-lea) avem prima și, de altfel, singura atestare a deportării, de către slavi și avari, în teritoriul dintre Dunăre și Sava, a unei populații aduse din sud, între care vor fi fost și romanici, dar care a revenit după câteva decenii în locurile de baștină din Macedonia (câmpia din apropierea Bitoliei), unde găsim astăzi aromâni (vezi *supra*, p.). După bătălia de la Lebunion (Tracia) din anul 1091, împăratul Alexios I Comnenul a colonizat în ținutul Megleniei (Macedonia) o parte dintre pecenegii făcuți prizonieri, împreună cu familiile lor. La scurtă vreme, într-un decret din 1094 al aceluiași împărat, se vorbește de vlahii din Meglenia, de unde rezultă că pecenegii colonizați fie erau amestecați cu români din ținuturile dunărene, fie au întâlnit vlahi existenți dinainte acolo (Petre Ș. Năsturel)⁸⁴. În *Anonymi Descriptio Europae orientalis* (1308) se vorbește despre vlahii foarte numeroși din ținutul situat între Ahaia, Macedonia și Salonic, pe care geograful anonim îi considera urmașii „păstorilor romani” din Panonia, izgoniți de aici de hunii lui Attila (secolul al V-lea). Este o deducție lipsită de suport istoric, întemeiată pe o ocupație comună populației romanizate din nordul și sudul Dunării: păstoritul. „Se pare deci că anonimul nostru, cunoscând, pe de o parte, cronicile ungurești cu știrile despre vlahii care erau «pastores Romanorum» locuind în Pannonia la venirea hunilor și aflând, pe de altă parte, despre vlahii din Pind, care erau tot păstori și vorbeau o limbă romanică, păstrători ai tradiției că sunt veniți din regiunile dunărene, a combinat cele două știri, făcând din vlahii din Pind urmașii păstorilor romani din Pannonia⁸⁵. Despre romanicii supuși barbarilor în ținuturile stăpânite odinioară de romani avem mărturii din

epocă, secolele IV–V (Hieronimus, Salvianus), de la care aflăm că „plebea romană avea o singură dorință: să i se permită să-și ducă viața împreună cu barbarii”⁸⁶. Această constatare se verifică în cazul romanicii din regatul lui Attila, cum rezultă din relatările istoricului bizantin Priscus Panites, care i-a cunoscut nemijlocit cu prilejul misiunii diplomatice la curtea regelui hunilor (mijlocul secolului al V-lea) (vezi *supra*, p.).

Acestea sunt singurele mărturii istorice privind deplasările (deportările, colonizările) mai importante ale unor grupuri, implicând și populația romanizată, din sud în nord (secolul al VII-lea) sau din nord în sud (secolele al V-lea, al XI-lea), în perioada cuprinsă între secolele V și XI. Dintre acestea, singura care poate fi utilizată este cea referitoare la colonizarea în Meglenia de către Alexios I Comnenul (sfârșitul secolului al XI-lea) a strămoșilor meglenoromânilor (probabil o populație amestecată, de pecenegi și români din ținuturile dunărene, care au întâlnit, eventual, în Meglen vlahi balcanici, adică aromâni). Cât despre istororomâni, deplasarea lor treptată, în secolele XII–XVI, spre nord-vestul Peninsulei Balcanice, până în Istria, a fost documentată istoric (pe baza surselor sârbești și croate) de Silviu Dragomir⁸⁷.

Se explică, astfel, de ce, în secolul al XV-lea, afirmând unitatea dintre românii din nordul și din sudul Dunării, Laonic Chalcocondil nu putea să spună „care din aceștia la care au venit” (vezi *supra*, p.), ceea ce reprezintă o confirmare a autohtoniei în ținuturile pe care le ocupau în vremea sa și le ocupă și astăzi.

Dacii sunt atestați pentru ultima oară în nordul Dunării, sub numele de *carpodaci*, la mijlocul secolului al V-lea, iar mențiuni despre tracă (sudul Dunării) apar până în secolul al VI-lea. Procesul de romanizare a autohtonilor traco-daci se încheiase în secolul al VI-lea, când e atestată, pentru prima dată, limba vorbită de romanicii răsăriteni (*torna, torna*, la anul 587). În secolul al X-lea apare în istoriografia bizantină un nume nou, *romani* (Ῥωμαῖνοι) – deosebiți de *romei* (Ῥωμαῖοι) –, prin care e desemnată populația romanizată de pe coasta Dalmației, adusă din Roma de stăpânitorii romani, a căror împărăție „se întindea până la fluviul Dunărea”⁸⁸. Este limpede că sub acești romani trebuie să-i cuprindem atât pe „romanicii apuseni”, de care vorbise în secolul al V-lea Priscus, cât și

pe „romanicii răsăriteni”, întâlniți de Priscus în ținuturile dunărene. Pentru romanicii răsăriteni, cu referire la secolul al X-lea, apare la autorii bizantini (Kedrenos, Kekaumenos, care au scris în secolul al XI-lea) și numele de *vlahi*, preluat de greci de la slavii ajunși în sudul Dunării, pe teritoriul Imperiului Bizantin. Aceste denumiri – *romani* (> *români*) și *vlahi* – atestă o nouă realitate etnică, poporul român, vorbind o limbă de origine latină⁸⁹.

Așadar, din izvoarele istorice rezultă că procesul de romanizare a autohtonilor traco-daci se încheie în secolul al V-lea și că, în perioada următoare, până în secolul al VIII-lea, se trece de la latină la română, așa cum în ținuturile romanizate din vestul Europei se trece, în aceeași perioadă, de la latină la limbile romanice apusene: „la fel ca în cazul celorlalte limbi romanice, limba română a «apărut» ca un idiom diferențiat de latina din care provenea în cursul secolelor V–VIII”⁹⁰.

În perioada cuprinsă între secolele V și VIII romanitatea orientală devine romanitate românească.

Originea limbii române, cu dialectele sale, trebuie căutată în vastul spațiu romanizat din nordul și din sudul Dunării⁹¹, unde, în ținuturile stăpânite de romani, s-a creat un *continuum romanicum*, o „pânză de romanitate”, care s-a destrămat în urma așezării slavilor în sudul Dunării⁹². „Nu numai deci Dacia Traiană, ci și țările care se întindeau la sudul ei, pe lângă Marea Adriatică și, în lat, din Dunăre până în inima Balcanilor, alcătuiau o *pânză deasă de element roman*, care cuprindea, în parte, tocmai acele țări în care răsună astăzi dialectele limbii românești, acel dacoromân, acel macedoromân și acel istororomân, încât astfel regăsim în această *continuitate teritorială a elementului roman*, în părțile unde se vorbește astăzi limba română, originea comună a celor trei dialecte”⁹³ (subl. n.).

Cu privire la continuitatea romanității sud-balcanice s-a pronunțat N. Iorga: „Mai că nu există element care să fie mai conservativ decât acela al locuitorilor de la munte, și așa-zișii macedoromâni sau români din Pind nu și-au dezmințit în veci firea lor proprie. De vreo mare strămutare nu se vorbește niciodată, nici chiar în perioada istorică mai bine cunoscută, mai nouă; ei rămân strâns legați de cunoscuta lor zonă păstorească bine limitată [...].

Că s-ar fi refugiat din Moesia în Tesalia din pricina unor barbari străini, slavi sau orice alții vor mai fi fost pe atunci, nu e de admis”⁹⁴.

Iată delimitarea geografică a românității sud-dunărene la anul 1000: „Acești români, urmași ai romanității sud-est europene, formau în jurul anului o mie o pânză demografică aproape continuă, acoperind o bună parte a spațiului balcanic, din zona Pindului și a Thesaliei, cu ramificații spre Epir sau Peninsula Calcidică și cu prelungiri peste Munții Haemus, până la Dunăre, Sava și Drava”⁹⁵.

Unitatea limbii române nu se opune acestui vast spațiu romanizat. Ea se explică prin unitatea latinei și prin caracterul unitar al limbii de substrat⁹⁶, fiind susținută, veacuri de-a rândul, de permanentele contacte dintre populația romanizată din nordul Dunării și cea din Peninsula Balcanică⁹⁷, contacte atestate de izvoarele istorice: „Este cu totul inexact să presupunem că teritoriul ocupat în prezent de români a fost în întregime abandonat de strămoșii lor și că nu a mai existat nici un contact între provinciile invadate de barbari și cele apărute de Imperiul Roman. Din punct de vedere istoric, s-a stabilit în mod indiscutabil că, în secolele IV, V, VI, VII și IX, populații întregi au traversat Dunărea de la sud la nord și de la nord la sud. Din acest contact permanent și din acest schimb continuu – în care evacuarea aureliană nu e decât un episod – a rezultat unitatea poporului român și a limbii sale”⁹⁸. G. I. Brătianu insistă asupra importanței acestor contacte: „Singura concluzie care se poate trage cu certitudine [din studiul faptelor istorice] este trecerea continuă, de pe un mal pe altul al Dunării, a unor convoaie de captivi sau de emigranți, de la sfârșitul secolului al III-lea la începutul secolului al IX-lea; sunt schimburi frecvente, poate fără mari urmări politice, dar a căror influență lingvistică este evidentă”⁹⁹.

Acest vast spațiu romanizat, atestat istoric, a fost delimitat de S. Pușcariu în cunoscuta-i plastică formulare: „Că românii au locuit un teritoriu extins, care în sud se întindea până unde crește *smochinul* și *castanul*, încălecând Dunărea, al cărei *țärm* era într-o vreme «hotar» de țară, și se întindea în regiunile cu terenuri petrolifere și băi de aur din Carpații unde pășteau turmele de bouri, am arătat mai înainte. Departe, la miază-zi, nume-

le vechiului oraș *Salona* (pentru Thessalonike) e numit de aromâni *Sărună*; dezvoltarea aceasta, în consonanță cu legile fonologice ale limbii române, dovedește că strămoși de-ai aromânilor de azi au locuit din vechime prin apropiere. Th. Capidan a arătat că și numirile topice aromânești *Băiasa* și *Lăsun* continuă forme grecești cu fonetism vechi. *Dunărea* păstrează și ea, în gura românilor, o formă autohtonă, iar *Crișul* s-a dezvoltat de-a dreptul din numirea veche *Crisius*”¹⁰⁰.

*

Din izvoarele istorice rezultă că istroromânii sunt urmașii populației romanizate din nord-vestul Peninsulei Balcanice, care se aflau în contact teritorial atât cu populația romanizată din nordul Dunării (ținuturile vestice), cât și cu populația romanizată din sudul Dunării (strămoșii meglenoromânilor și ai aromânilor). Așa se explică concordanțele istroromânei, pe de o parte, cu graiurile vestice ale dacoromânei și, pe de altă parte, cu dialectele românești sud-dunărene (meglenoromâna și aromâna). După cum rezultă din documentele istorice din secolele XII–XV, strămoșii istroromânilor s-au deplasat treptat spre coasta dalmată, ajungând până în Istria.

Meglenoromânii sunt urmașii populației romanizate din ținutul situat între Dunăre și Haemus, care se afla în contact teritorial atât cu populația romanizată din nordul Dunării, cât și cu populația romanizată din sudul Dunării (strămoșii istroromânilor și ai aromânilor). Așa se explică asemănările meglenoromânei, pe de o parte, cu dacoromâna (graiurile sudice) și, pe de altă parte, cu istroromâna și cu aromâna. După bătălia de la Lebunion (Tracia) din anul 1091, împăratul bizantin Alexios I Comnenul a colonizat în ținutul Megleniei (Macedonia) o parte dintre pecenegii făcuți prizonieri, împreună cu familiile lor. La scurtă vreme, într-un decret din anul 1094 al aceluiași împărat, se vorbește de vlahii din Meglenia, de unde rezultă că pecenegii colonizați fie erau amestecați cu români din ținuturile dunărene, fie au întâlnit vlahi existenți dinainte acolo. Meglenoromâna prezintă asemănări mai mari îndeosebi cu unele graiuri ale aromânei (de exemplu, graiul din Moloviște și Gopeș), de unde rezultă că unii dintre strămoșii meglenoromânilor s-au deplasat spre sud împreună cu o parte dintre aromâni.

Aromânii sunt continuatorii populației romanizate din sudul Peninsulei Balcanice, din ținuturile unde găsim astăzi grupul cel mai numeros și mai compact: masivul muntos al Pindului. Există deosebiri dialectale în cadrul aromânei, unele graiuri – de exemplu, cel fărșerot – prezentând asemănări mai mari cu celelalte dialecte sud-dunărene (sistemul vocalic format din 6 foneme, adică lipsa opoziției *ă ~ î*). Acest fapt ne determină să considerăm că unii dintre strămoșii aromânilor s-au stabilit în actualele așezări (unde au întâlnit o populație romanizată existentă deja acolo) venind dinspre nord.

În ceea ce privește originea aromânilor, putem admite „scenariul breton” sau pe cel al grecilor din Italia meridională. Pe acesta din urmă l-a pus în evidență T. J. Winnifrih: „Istoria Macedoniei romane ne va arăta că nu este imposibil ca vorbitori de limbă latină să se fi stabilit, în diferite perioade, de-a lungul Viei Egnatia și mai la sud, în munții Pindului, iar istoria Macedoniei bizantine ne va arăta că este mai plauzibil ca acestora să li se fi adăugat alții, din ținuturi situate mai la nord, alungați de valurile succesive de invadatori sau însoțindu-i pe aceștia. [...]. Am putea sprijini această ipoteză semnalând cazul paralel al vorbitorilor de limbă greacă din sudul Italiei [...]. Datorită cercetărilor lingvistice ale lui Rollhfs, s-a stabilit că în această regiune a existat o prezență greacă neîntreruptă, încă din perioada clasică. Dar, din cercetările istorice ale lui Charanis, a rezultat că a existat și un influx de refugiați din Peloponez în sudul Italiei, ca urmare a invaziei slave [...], și a existat și un alt val de emigranți, izgoniți de turci. În Magna Graecia, greaca nu ar fi supraviețuit fără al doilea val, care nu s-ar fi produs dacă nu ar fi existat acolo vorbitori de limbă greacă”¹⁰¹.

Iată și „scenariul breton”, datorat lui Petre Ș. Năsturel: „Înlocuirea a ceea ce voi numi prima romanitate balcanică (cea care are în vedere cucerirea romană și dominația sa politică, din secolul al II-lea î. H. până în secolul al VI-lea d. Hr.) prin elemente carpato-dunărene în stadiul protoromânilor, s-a produs val după val, când pașnic, când pe urmele năvălitorilor de toate rasele, atrași de bogățiile imperiului. Un sânge proaspăt, vehiculând un aport lingvistic nou, s-a răspândit veacuri de-a rândul printre insulele latinofone negrecizate și înrudite între ele, în ținuturile care au devenit ale

lor. Nu este vorba aici, *mutatis mutandis*, de un fenomen care amintește istoria Bretoniei? Bretonii din Franța nu se trag numai din celții din Armorica galică; ei provin în mare parte și din emigranții din Marea Britanie, alungați de picții din Caledonia, de scoții din Irlanda și de anglo-saxoni în secolele V–VI (H. Waquet, *Histoire de la Bretagne*, ediția a patra, revăzută de R. de Saint-Jouan, Pais, 1964, p. 13–15, 30–31, 38–39, 43, 121). Acești refugiați au reîmprospătat sângele și au revigorat limba celților din noua lor patrie, pe care cucerirea romană îi deznaționalizase în mare măsură. [...] Fenomenul etno-lingvistic breton mi-a sugerat această nouă teorie, abia schițată aici pentru prima dată. [...] Raportul dintre aromâni și români este, fără îndoială, comparabil cu cel care există între bretonii francezi și cei din Țara Galilor (și, odinioară, din Cornuailles) rămași dincolo de Canalul Mânecii”¹⁰².

În ceea ce-i privește pe dacoromâni, faptele istorice, la care se adaugă cele de ordin arheologic¹⁰³, dovedesc în mod convingător continuitatea lor în nordul Dunării, sprijinită de contactele permanente cu populația romanizată din sudul Dunării.

Bibliografie

Am introdus în bibliografie și unele lucrări care prezintă interes pentru tema abordată, fără să fie utilizate / citate în studiul de față. Alte lucrări, de interes particular, au fost menționate în note.

Arginteanu 1904 – Ion Arginteanu, *Istoria românilor macedoneni*, București.

Armbruster 1972 – Adolf Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, București.

Aromânii 1996 – *Aromânii. Istorie, destin, limbă* (coordonator: Neagu Djuvara), București.

Aroumains 1989 – *Les Aroumains*, Paris.

Arvinte 1966 – Vasile Arvinte, *Formarea limbii și poporului român în lumina cercetărilor recente*, în „Anuar de lingvistică și istorie literară”, Iași, XVII, p. 13–33.

Brătianu 1937 – G. I. Brătianu, *Une énigme et un miracle historique: le peuple romain*, București.

Brâncuș 1983 – Grigore Brâncuș, *Vocabularul autohton al limbii române*, București.

Capidan 1932 – Th. Capidan, *Aromânii. Dialectul aromân*, București.

Capidan 1942 – Th. Capidan, *Macedoromânii. Etnografie, istorie, limbă*, București.

Caragiu-Marioțeanu 1975 – Matilda Caragiu-Marioțeanu, *Compendiu de dialectologie română nord- și sud-dunăreană*, București.

- Caragiu-Marioțeanu 1997 – Matilda Caragiu-Marioțeanu, *Dicționar aromân (macedo-vlah)*. DIARO, A–D, București.
- Černjak 1990 – A. B. Černjak, *Vizantijskie svidetel'stva o romanskom (romanizirovannom) naselenii Balkan V-VII vv.* [partea întâi], în „Vizantijskij vremennik”, 51, p. 132–141.
- Černjak 1992 a – A. B. Černjak, *Vizantijskie svidetel'stva o romanskom (romanizirovannom) naselenii Balkan V-VII vv.* [partea a doua], în „Vizantijskij vremennik”, 53, p. 97–105.
- Černjak 1992 b – A. B. Černjak, *Kekavmen o proishozhdenii vlahov*, în „Acta associationis internationalis «Terra antiqua balcanica»”, VI, Sofia, p. 235–263.
- Densușianu 1901 – Ovide Densușianu, *Histoire de la langue roumaine*, I, Paris, 1901 [tipărit 1902] (citată după Ovid Densușianu, *Istoria limbii române*, I. Originile, București, 1961).
- Djuvara 1991 – Neagu Djuvara, *Sur un passage controversé de Kékauménos*, în „Revue roumaine d'histoire”, XXX, nr. 1–2, p. 23–66.
- Dragomir 1959 – Silviu Dragomir, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu*, București.
- Drăganu 1933 – Nicolae Drăganu, *Românii în veacurile IX–XIV pe baza toponimiei și a onomasticeii*, București.
- Drăganu 1943 – Nicolae Drăganu, *Ancienneté et expansion des Roumains d'après la toponymie, l'onomastique et la langue. Territoire de formation du peuple roumain et de la langue roumaine*, în „Balcania”, VI, p. 423–463.
- FHDR II – *Fontes historiae daco-romanae*, ediderunt Haralambie Mihăescu, Gheorghe Ștefan, Radu Hîncu, Vladimir Iliescu, Virgil C. Popescu, II, București, 1970.
- FHDR III – *Fontes historiae daco-romanae*, ediderunt Alexandru Elian și Nicolae-Șerban Tanașoca, III, București, 1975.
- FHDR IV – *Fontes historiae daco-romanae*, ediderunt Haralambie Mihăescu, Radu Lăzărescu, Nicolae-Șerban Tanașoca, Tudor Teoteoi, IV, București, 1982.
- Fischer 1985 – I. Fischer, *Latina dunăreană*, București.
- Gheție 1987 – Ion Gheție, *Originea dialectelor române*, în LR, XXXVI, p. 136–146.
- Hasdeu 1892 B. P. Hasdeu, *Strat și substrat. Genealogia popoarelor balcanice*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii literare”, XIV, București (republicat în *Introducere la „Etymologicum Magnum Romaniae”*, III, București, 1893).
- Iorga 1905 – N. Iorga, *Geschichte des rumänischen Volkes*, I, Gotha.
- Ist. Rom. 2001/I–IV – *Istoria românilor*, I–IV, București.
- Ivănescu 1980 – G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iași.
- Jireček 1893 – C. Jireček [recenzie la] G. Weigand, *Vlaho-Meglen* (Leipzig, 1892, în „Archiv für slavische Philologie”, XV, p. 91–102).
- Jireček 1902 – C. Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, I, Viena.
- Jung 1877 – Julius Jung, *Roemer und Romanen in der Donauländer*, Innsbruck.
- Lazarou 1976 – Ahilleos G. Lazarou, *Ē Arōmounikē kai ai meta tēs Ellēnikēs sheseis autēs*, Atena (citată după: Achille G. Lazarou, *L'aroumain et ses rapports avec le grec*, Salonic, 1986).
- Mihăescu 1978 – H. Mihăescu, *La langue latine dans le sud-est de l'Europe*, București-Paris.
- Mihăescu 1993 – H. Mihăescu, *La romanité dans le sud-est de l'Europe*, București.
- Mihăilă 1996 a – G. Mihăilă, *Lingvistică și istorie. Continuitatea românilor la nordul Dunării*, în „Analele Universității din Craiova. Seria științe filologice, lingvistică”, XVIII, nr. 1–2, p. 34–46.
- Mihăilă 1996 b – G. Mihăilă, *Les plus anciennes attestations des mots roumains autochtones (Xe siècle–1520)*, în „Thraco-Dacica”, XVII, nr. 1–2, p. 23–71.
- Mihăilă 2002 – G. Mihăilă, *Cuvinte românești probabil autohtone, atestate în primul secol de scriere în limba națională (1521–1621)*, în „Thraco-Dacica”, XXIII, 2002, nr. 1–2, p. 15–35.
- Murnu 1905 – George Murnu, *Când și unde se ivesc românii întâia dată în istorie?*, în „Convorbiri literare”, 39, p. 97–112, reeditat sub titlul *Întâia apariție a românilor în istorie*, în *Vlahia Mare*, București, 1913 (citată după Murnu 1984, p. 67–77).
- Murnu 1906–1907 – George Murnu, *Vlahia Mare de la 1205–1259*, în „Convorbiri literare”, 40, 1906, p. 1110–1116 și 41, 1907, p. 810–824, reeditat într-o formă revizuită sub titlul *Românii din Pind între anii 1204–1259*, în *Vlahia Mare*, București, 1913 (citată după Murnu 1984: 130–147).
- Murnu 1984 – George Murnu, *Studii istorice privitoare la trecutul românilor de peste Dunăre*, ediție îngrijită și studiu introductiv de Nicolae-Șerban Tanașoca, București.
- Năsturel 1979 Petre Ș. Năsturel, *Les Valaques balkaniques aux Xème-XIIIème siècles (Mouvements de population et colonisation dans la Roumanie grecque et latine)*, în „Byzantinische Forschungen”, Amsterdam, VII, p. 79–112.
- Năsturel 1989 – Petre Ș. Năsturel, *Les Valaques de l'espace byzantin et bulgare jusqu'à la conquête ottomane*, în *Aroumains 1989*, p. 45–78 (citată după *Aromânii 1996*, p. 50–82).
- Niculescu 1999 – Alexandru Niculescu, *Individualitatea limbii române între limbile romanice*, 3. *Noi contribuții*, Cluj-Napoca.
- Onciul 1885 – D. Onciul, „Teoria lui Roesler. Studii asupra stăruinței românilor în Dacia traiană” de A. D. Xenopol. *Dare de seamă critică*, în „Convorbiri literare”, XIX, nr. 1 (p. 60–80), nr. 2 (p. 174–187), nr. 3 (p. 255–278), nr. 4 (p. 327–348), nr. 5 (p. 424–439), nr. 7 (p. 589–602) (citată după *Onciul 1968 /I: 131–260*).
- Onciul 1902 – D. Onciul, *Românii în Dacia Traiană până la întemeierea Principatelor (Chestiunea română)*, București, 1902 (citată după *Onciul 1968/II, p. 143–165*).
- Onciul 1968 / I, II – Dimitre Onciul, *Scrieri istorice* (ediție îngrijită de Aurelian Sacerdoțeanu), I, II, București.
- Papahagi T. 1923 – Tache Papahagi, *O problemă de romanitate sud-ilirică*, în „Grai și suflet”, I, nr. 1, p. 72–99.
- Papahagi T. 1924 – Tache Papahagi, *Din epoca de*

formațiune a limbii române, în „Grai și suflet”, I, nr. 2, p. 201–234.

Papahagi V. 1929 – Valeriu Papahagi, *Originea geografică a aromânilor. Note bibliografice*, în „Revista aromânească”, I, nr. 1, București, p. 56–66.

Philippide 1925, 1927 – Alexandru Philippide, *Originea românilor*, I, Iași, 1925; II, Iași, 1927.

Picillo 1996–1997 – Giuseppe Picillo, *Prisc și latinitatea nord-dunăreană*, în „Analele Universității din Timișoara. Secția Științe Filologice”, XXXIV-XXXV, p. 101–107.

Poghirc 1987 – Cicerone Poghiric, *Latin balkanique ou roumain commun*, în „Akten der Theodor Gartner-Tagung”, Innsbruck, p. 341–348.

Poghirc 1989 – Cicerone Poghiric, *Romanisation linguistique et culturelle dans les Balkans. Survivances et évolution*, în *Aroumains 1989*, p. 9–44 (citată după *Aromânii 1996*, p. 13–49).

Pușcariu 1926 – Sextil Pușcariu, *Studii istroromâne*, II, București.

Pușcariu 1940 – Sextil Pușcariu, *Limba română*, I, București.

Românii 1997 – *Românii de la sud de Dunăre. Documente*, București.

Rosetti 1986 – Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, ediție definitivă, București.

Russu 1981 – I. I. Russu, *Etnogeneza românilor*, București.

Sala 1998 – Marius Sala, *De la latină la română*, București.

Saramandu 1988 – Nicolae Saramandu, *Harta graiurilor aromâne și meglenoromâne din Peninsula Balcanică*, în SCL, XXXIX, nr. 3, p. 225–245.

Saramandu 1993 – Nicolae Saramandu, *Din istoria raporturilor interdialectale (cu privire la originea meglenoromânilor)*, în FD, XII, p. 151–156.

Saramandu 1997 – Nicolae Saramandu, *Despre coborârea aromânilor în sudul Peninsulei Balcanice. „Mărturia” lui Kekaumenos*, în SCL, XLVIII, nr. 1–4, p. 407–417.

Saramandu 2001 – Nicolae Saramandu, Torna, torna, frate și romanitatea răsăriteană în secolul al VI-lea, București.

Saramandu 2003 – Nicolae Saramandu, *Studii aromâne și meglenoromâne*, Constanța.

Saramandu 2004 – Nicolae Saramandu, *Romanitatea orientală*, București.

Scărlătoiu 1980 – Elena Scărlătoiu, *Relații lingvistice ale aromânilor cu slavii de sud*, București.

Stoicescu 1980 – Nicolae Stoicescu, *Continuitatea românilor. Privire istoriografică, istoricul problemei, dovezile continuității*, București.

Todoran 1977 – Romulus Todoran, *Formarea dialectelor românești*, în Matilda Caragiu Marioțeanu, Ștefan Giosu, Liliana Ionescu-Ruxândoiu, Romulus Todoran, *Dialectologie română*, București, p. 97–111.

Weigand 1894, 1895 – Gustav Weigand, *Die Aromunen. Ethnographisch-philologisch-historische Untersuchung*, II, Leipzig, 1894; I, Leipzig, 1895.

Winnifrith 1987 – T. J. Winnifrith, *The Vlachs. The History of a Balkan People*, Londra.

Xenopol 1883–1885, I–IV – A. D. Xenopol, *Teoria lui Roesler. Studii asupra stăruinții românilor în Dacia Traiană*, în „Revista pentru istorie, arheologie și filologie”, vol. I, 1883, p. 410–418; vol. II, 1883, p. 83–129, 202–213; vol. III, 1884, p. 111–124, 289–297; vol. IV, 1885, p. 545–600.

Xenopol 1888–1893 – A. D. Xenopol, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, I–VI, Iași (citată după ediția a IV-a, vol. I, îngrijit de V. Mihăilescu-Bîrliiba și Al. Zub, 1985; vol. II, îngrijit de Nicolae Stoicescu și Maria Simionescu, București, 1986).

Note

1 Philippide 1925: 858.

2 Mihăilă 1996 a: 43.

3 Pușcariu 1940: 324.

4 Sala 1998: 22.

5 FHDR II: V.

6 Ist. rom. 2001/II: 611.

7 *Ibidem*: 587.

8 *Ibidem*: 586.

9 *Ibidem*: 640.

10 *Ibidem*: 616.

11 *Ibidem*.

12 Salvianus, *De gub. dei*, V, 8 (apud Drăganu 1933: 28–29).

13 Jung 1877: 182–183. În provinciile părăsite de romani, viața romană „a continuat, chiar dacă în alte condiții, uneori chiar mai bune decât cele dinainte” (*ibidem*: 182).

14 Iorga 1905:65.

15 Brătianu 1937: 39–40.

16 Cf. Mihăescu 1978: 5 și FHDR II: 111, nota introductivă.

17 FHDR II: 111.

18 *Ibidem*, nota 1.

19 Cf. Mihăescu 1993: 338. Despre creștinarea populațiilor autohtone de pe malurile Dunării găsim informații, la mijlocul secolului al V-lea, în *Istoria bisericească* (operă scrisă în greacă între anii 443 și 450) a lui Sozomenos: „Se creștinau și triburile din jurul Rinului, celții și cei mai depărtați dintre gali, locuind în interior spre ocean, și goții și cei care erau mai înainte vecini cu ei în jurul țărmurilor fluviului Istru (FHDR II: 223) (subl. n.).

20 FIHDR II: 265.

21 Cf. Picillo 1996–1997: 105.

22 FHDR II: 261; cf. și Mihăilă 2002: 23.

23 FHDR II: 295.

24 Cf. Vasile Arvinte, *Denumiri pentru limbile Romaniei de sud-est*, în „Limbă și literatură”, XLIII, 1998, nr. 1, p. 10.

25 Cf. Piccillo 1996–1997: 106. Despre Priscus există o literatură bogată, textul scriitorului bizantin fiind menționat de istoricii (și filologii) români și străini care s-au ocupat de romanitatea de la Dunărea de Jos din secolul al V-lea. Dintre lucrările recente, cf. Černjak 1990: 133–139, 141 (cu bibliografie) și Mihăescu 1978: 55, Mihăescu 1993: 341.

26 Cf. FHDR II: 313; Ist. rom. 2001/II: 700.

27 Cf. Černjak 1992 a: 100.

28 *Ibidem*: 101.

29 Arvinte 1996: 31.

30 Cf. FHDR II: 443, 445.

31 Cf. FHDR II: XII, *Introducere*.

32 *Ibidem*: 457.

33 Mihăescu 1978: 11.

34 Philippide 1925: 437–438; cf. și Winnifrith 1987: 84.

35 Cf. Winnifrith 1987: 83 (existența vorbitorilor de limbă latină se explică prin prezența garnizoanelor militare).

36 Cf. Saramandu 1988: 236–238; Saramandu 2004: 81–92 și hărțile 1–3.

37 Winnifrith 1987: 80.

38 Ioannis Lydi, *De magistratibus*, III, 68. Ioannes Lydos echivalează limba latină vorbită în imperiu cu „limba italienilor”, adică limba vorbită în Italia. Textul în greacă apare la Černjak 1990: 139.

39 A. Vakalopoulos, *Istoria tou Neou Ellēnismou*, I, 1961, p. 36 (apud Lazarou 1976: 48). „Această observație cu caracter general pe care o face Lydos nu exclude în nici un fel, ci dimpotrivă, întărește posibilitatea ca locuitorii din anumite ținuturi, îndeosebi din cele izolate, să-și fi uitat limba, folosind numai latina” (*ibidem*).

40 Cf. FHDR II: 493.

41 Pentru interpretarea pasajelor din cei doi autori bizantini, cf. Saramandu 2001.

42 Cf. Černjak 1992 a: 103.

43 Pentru textul în greacă, cf. Černjak 1992 a: 101. A. B. Černjak echivalează cu „limba romanilor” τὴν Ῥωμαίων γλῶσσα (lit. „limba romeilor”) limba vorbită de Mavros, despre care autorul anonim spune că vorbea și „limba noastră”, adică geaca. Aceeași interpretare apare în România 1997: 103, nota 14.

44 „Am relatat mai sus despre sclavini [...] și avari, cum au pustiit Illyricum aproape cu totul, adică provinciile celor doua Panonii, celor două Dacii, Dandaniei, Misiei, Praevalitaniei, Rodopilor, ca și Tracia și regiunea [...] dinspre Bizanț [Constantinopol]: întreaga populație a fost deportată de chagan [căpetenie avară] în regiunea vecină Panoniei, pe Dunăre, a cărei metropolă era odinioară Sirmium [azi Mitrovica, în Serbia], unde «prizonierii» au fost instalați ca supuși ai săi” (România 1997: 102).

45 Criticându-l pe D. Onciul, Al. Philippide nu acordă prea mare importanță acestei știri: „Cum că vor fi fost și români printre captivii aduși de slavi și de avari în Pannonia Inferior sudică pe la anul 609 nu este îndoială. Dar că acești captivi au fost aduși de-a stânga Dunării și că au înmulțit aici numărul românilor băștinași din Dacia, la care ar fi lătit și

creștinismul, acestea sunt scăpări din vedere ale autorului, căci nici de-a stânga Dunării n-au fost aduși captivii, ci de-a stânga Savei, și nici cu românii din Dacia n-au avut cum să vie în contact acei captivi, căci Dacia traiană, chiar dacă i-am întinde granița de vest până la Tisa, și sudul Pannoniei Inferior erau teritorii deosebite” (Philippide 1925: 759–760).

46 Cf. România 1997: 102.

47 G. I. Brătianu a sesizat faptul că în *Miracula Sancti Demetrii* e vorba de o „dublă migrațiune” și că acest „du-te-vino al captivilor și al emigranților de pe un mal pe altul al Dunării nu încetase, în pofida invaziei slave și – fără îndoială – tocmai din cauza ei” (Brătianu 1937: 55).

48 Cf. FHDR II: 561, nota 5. Un comentariu amplu referitor la acești *refugiați* (ῥεφούγοι), menționați de Mauricius, găsim recent în *Istoria Românilor*, III. *Genezele românești* (București, 2001, p. 104–106). „În aceste condiții. rămâne valabilă interpretarea potrivit căreia așa-ziii refugiați sunt elemente romanice provenite de la nordul Dunării, care au căpătat statutul juridic de cetățeni romani și sunt trimiși acum să călăuzească oastea bizantină în expediția de la nordul Dunării contra slavilor de aici” (Ist. rom. 2001/III: 106).

49 Cf. FHDR IV, 7; România 1997: 103–104. Fragmentul de față, care apare într-o scriere din 1698, a provocat numeroase discuții cu privire la valoarea sa documentară. El este, totuși, adesea citat, considerându-se că la baza scrierii de la sfârșitul secolului al XVII-lea a stat un izvor din secolul al IX-lea, ulterior dispărut, în care se fac referiri la evenimente ce se plasează în secolele VIII–IX. Cf. și România 1997: 104, nota 1.

50 Cf. Ist. rom. 2001/III: 10.

51 Cf. FHDR IV: VI, *Introducere*.

52 Cf. Winnifrith 1987: 100.

53 Cf. FHDR III: 145.

54 Cf. FHDR II: 663.

55 *Ist. rom.* 2001/III: 287.

56 Armbruster 1972: 18.

57 Cf. FHDR IV: 25.

58 *Ibidem*. Cf. și Poghiric 1989: 32, România 1997: 109, nota 4.

59 Cf. Arginteanu 1904: 89, Murnu 1905: 86, Năsturel 1989: 73, Winnifrith 1987: 108.

60 Cf. FHDR IV: 453; cf. și *ibidem*: VI. O formulare asemănătoare apare la S. Pușcariu: „din Carpații nordici până în Pind vârful munților poartă nume românești” (Pușcariu 1940: 148) (subl. n.) și, de asemenea, la Th. Capidan: „penetrațiunea romană [...] s-a întins în Dacia până în sudul Peninsulei Balcanice. De aceea nu este nici o exagerare dacă vom repeta ceea ce s-a susținut în mai multe rânduri că, în epoca de după părăsirea parțială a Daciei sub Aurelian, limba latină a răsunat din Carpați până în Pind și de la țărmurile Adriaticei până la Marea Egee” (Capidan 1942: 143).

61 FHDR IV: 455.

62 *Ibidem*: 453.

63 Pentru interpretarea actuală a textului lui Kekaumenos, cf. Saramandu 1997 (cu bibliografie).

64 Cu privire la Dacia, vezi Ist. rom. 2001/II: 160 („La fel ca în cazul altor provincii, și în cazul Daciei în noțiunea de «romanizare» se includ două laturi fundamentale ale aceleiași proces unitar: 1) colonizarea teritoriului daco-getic

cu populație romanizată latinofonă, venită din toate părțile Imperiului Roman, adică romanizarea prin colonizare; 2) asimilarea băștinașilor daco-geți, în măsura în care aceștia au adoptat limba latină, și-au însușit felul de viață roman provincial, au preluat obiceiurile și civilizația romană, schimbându-și astfel mentalitatea și însăși ființa lor etnică”). Romanizarea a avut același caracter în tot Imperiul Roman, cf. Brătianu 1937: 46–47.

65 Cf. Fischer 1985: 17 („Romanizarea este un proces complex, a cărui trăsătură esențială și definitorie este cea lingvistică, însoțită în mod obligatoriu de trăsături secundare, din domeniile materiale și spirituale, inegal repartizate teritorial și fără coincidență cronologică absolută cu trăsătura esențială”). Cf., în acest sens, și Brătianu 1937: 47.

66 „Acest proces lent de învățare a limbii latine de către băștinași și de uitare treptată a limbii autohtone poartă numele de *romanizare* (lingvistică)” (Fischer 1985: 13). „Acest proces, mai mult sau mai puțin lent, de părăsire treptată a limbilor autohtone și de adoptare a latinei, poartă numele de *romanizare*” (Sala 1998: 14). Procesul lingvistic de formare a limbii române nu trebuie confundat cu cel etnic: „Am afirmat că la un moment dat nu mai era vorba de romani și de daci, ci de un nou popor, poporul român. Acest proces este unul de natură etnică și nu trebuie confundat cu procesul lingvistic de «formare» a limbii române. Când ne referim la «strămoșii» noștri daci și romani ne referim la acest proces. Procesul de formare a limbii române nu are la bază un amestec de limbi; limba română este rezultatul evoluției limbii latine. Din punct de vedere etnic, amestecul nu numai că nu este exclus, dar el este acceptat ca o evidență a relațiilor interumane” (Sala 1998: 17).

67 Pentru traseul „liniei Jireček” și corecturile aduse ei de Al. Philippide, Petar Skok și H. Mihăescu, cf. Mihăescu 1978: 73–74; Mihăescu 1993: 14.

68 Cf. Mihăescu 1978: 74.

69 „În tot cazul, nu se poate tăgădui că la extremitatea nord-vestică a Thraciei [...] n-ar fi existat localități romanizate” (Philippide 1925: 35). „Este evident că teritoriul cuprins de Macedonia–Tesalia–Epir prezenta, ca și Thracia, caracterul că, în vreme ce restul teritoriului era grecizat, la extremitățile de nord-vest și sud-est avea două centre romanizate. Centrul romanizat de nord-vest era reprezentat de Dyrachium. Centrul romanizat de sud-est era reprezentat de Philippi” (Philippide 1925: 66).

70 Cf. Mihăescu 1978: 74.

71 „Comparând aceste atestări [Priscus, anul 448; Ioannes Lydos, anul 540], ajungem, în mod necesar, la concluzia că populația diocezei Tracia, adică din nord-estul Peninsulei Baicane, de la Dunăre la litoralul trac, era bilingvă” (Černjak 1990: 140). Analizând alte două surse bizantine – Theophylactus Simocatta (*torna, torna*: anul 587) și *Miracula Sancti Demetrii* (anul 680) –, A. B. Černjak confirmă situația de bilingvism pentru provincia Tracia: populația „era de limbă romanică sau greacă, fiind, probabil, în mare parte bilingvă” (Černjak 1992 a: 104).

72 Mihăescu 1975: 86.

73 Fischer 1985: 7; Mihăescu 1993: 15; Niculescu 1999: 61 („A trage din inscripții concluzii valabile .este hazardat”).

74 Cf. Mihăescu 1978: 168 (față de Dacia, cu 2628 de inscripții, în 246 de localități).

75 „Inscripțiile latine [...] atestă existența unor așezări romane, ceea ce nu înseamnă însă neapărat romanizarea (deoarece nu implică folosirea de către autohtoni a limbii latine). Dar nici absența inscripțiilor nu dovedește prin ea însăși absența romanizării [...]. Așadar nu se pune un semn de egalitate între prezența inscripțiilor latine și romanizare” (Fischer 1985: 18).

76 Brătianu 1937: 47–48.

77 N. Iorga. în „Revue historique”, V, 1928, p. 168 (apud Capidan 1932: 26).

78 Mihăescu 1978: 74.

79 *Ibidem*: 78.

80 *Ibidem*.

81 Iată și o opinie recentă despre „linia Jireček”: „dogmatismul cu care Jireček a insistat pe demarcația rigidă între vorbitorii de limbă latină și vorbitorii de limbă greacă în Imperiul Roman a condus la multă confuzie” (Winnifrith 1987: 46).

82 „În zadar vom căuta «leagănul» românilor, în zadar vom căuta să ghicim vetrele în jurul carora s-a închegat poporul nostru: *istoria nu le numește* (subl. n.), iar lingvistica ne indică numai nuclee din care au pornit anumite inovații de limbă” (Pușcariu 1940: 255). „Este adevărat că nici izvoarele privitoare la teritoriul bulgar, nici cele din Serbia nu ne-au păstrat vreo știre despre mișcări mari ale vlahilor” (Dragomir 1959: 165). Vezi și Brătianu 1937: 124.

83 În *Miracula Sancti Demetrii* (secolul al VII-lea) avem, după D. Onciul, „unica știre istorică din evul mediu care indică o emigrare română din dreapta Dunării” (Onciul 1885: 598). Critica interpretării date de D. Onciul acestei surse apare la Al. Philippide (vezi *supra*, p. 11 și nota 45). „În Balcani, migrațiile au prezentat totdeauna acest dublu aspect, de inițiativă privată și de act de autoritate, care se completează sau se opun, după împrejurări” (Brătianu 1937: 56).

84 Cf., recent, Petre Ș. Năsturel: „În regiunea Moglenei trăiesc și astăzi, într-o masă compactă de câteva sate, țărani care vorbesc un dialect românesc. Or, înfățișarea și statura lor îi deosebesc de aromâni. Este plauzibil ca acești meglenoromâni să se tragă din coloniile stabilite de Alexie Comnenul în această regiune, colonii alcătuite, în mod evident, dintr-un amestec etnic de români din ținuturile dunărene, duși cu ei de stăpânii lor pecenegi” (Năsturel 1989: 59–60). Prezența vlahilor în Meglenia e reconfirmată după aproape un secol, în anul 1184: „Un document al lui Andronic I Comnenul [1183–1185] din 1184 – deci, la aproape un secol după bătălia fatală de la Lebunion – arată că cumanii, bulgarii și vlahii din Moglena își pășteau turmele pe muntele *Puzukia* (Kozuka: Kožuh). Acești vlahi atârnavau de mănăstirea Lavra de la Athos. Nume ca Radu, Stan și mai ales porecla celui de al treilea, *Pedukelos*, Păduchel („păduche mic”) – mai degrabă decât poeticul măceș (păducel!) – (Năsturel, 1978: 224) confirmă caracterul lor românesc. Erau ei oare urmașii prizonierilor colonizați de Alexis I sau Ioan II Comnenul? Sau aparțineau unei populații vlahofone mai dinainte acolo? E greu să ne pronunțăm. Ceea ce are importanță este prezența vlahilor în Macedonia, la vest de Vardar, cel puțin începând cu această dată. [...] Dialectul meglenit mi se pare, la lectură, mai accesibil decât aromâna (nu am avut niciodată prilejul să stau de vorbă cu *vlasii*). Lingviștii consideră că graiul acestei populații, încă

viu în Grecia și chiar în fosta Iugoslavie [R. Macedonia], provine din ramura sud-dunăreană a romanității” (Năsturel 1989: 60).

85 Sextil Pușcariu, [recenzie la] *Anonymi Descriptio Europae orientalis*, în „Dacoromania”, IV, partea a doua, 1927, p. 1389. Cf., în același sens, Nicolae Drăganu: „Geograful anonim, un călugăr catolic care a petrecut mai mult timp în Europa sud-estică, păstrând tradiția cronicilor ungurești privitoare la «pascua Romanorum», face legătura dintre românii apuseni ai Pannoniei propriu-zise cu cei din Tracia, Macedonia și Tesalia, cu care alcătuiau un lanț, iar inelele intermediare erau numeroșii români apuseni care se găseau pe teritoriul actualei Iugoslavii” (Drăganu 1993: 19); cf și Năsturel 1989: 61.

86 Pentru interpretarea acestui pasaj, vezi *supra*, p. 2 și nota 12.

87 Cf. Dragomir 1959: 95–100, 168–170.

88 FHDR II: 663.

89 Începând cu secolul al X-lea, prin termenul vlah e desemnat poporul român (cf. Brătianu 1937: 125). „După cum s-a arătat, în cursul celei de-a doua jumătăți a mileniului I s-a încheiat procesul de etnogeneză atât a românilor nord-dunăreni, cât și a celor din sudul Dunării” (Ist. rom. 2001/III: 287).

90 Ist. rom. 2001/III: 121. „Sec. VII–VIII. La fel ca și celelalte limbi romanice, româna își conturează trăsăturile specifice, diferențiindu-se treptat de latină” (*ibidem*: 634, tabel cronologic). Cf. și Sala 1998: 32 („Latina din provinciile dunărene, care evolua în izolare de lumea romanică occidentală, a început prin secolul al V-lea să-și accentueze trăsăturile proprii, dezvoltându-se independent de celelalte limbi romanice. Timp de câteva secole acest proces a continuat și se admite în general că în secolele al VI-lea – al VIII-lea latina cedează locul limbilor romanice”). „Examinarea atentă a structurii limbii române arată că nu se poate vorbi de o adevărată, nouă variantă romanică înainte de sec. VIII–IX” (Niculescu 1999: 83).

91 Cf. Ist. Rom. 2001/III: 288.

92 Cf. Ist. Rom. 2001/II: 586 („apărarea romană [bizantină] pe Dunărea Inferioară s-a prăbușit la începutul secolului al VII-lea, iar unitatea romanității orientale a fost ruptă de avari și de slavi, aceștia din urmă așezându-se statornic – ca și bulgarii, în 679 – în teritoriile romane din Peninsula Balcanică”). În contribuția sa din volumul colectiv *Les Aroumains* (Paris, 1989; ediție în limba română, București, 1996), C. Poghirc reanalizează „argumentele pentru o prezență veche și neîntreruptă a populației romanofone în regiunile în care ea se află în zilele noastre” (*ibidem*: 20) ajungând la următoarea concluzie: „Nu există nici un motiv istoric suficient pentru ca întreaga populație romanică din provincia Macedonia să fi dispărut cu totul. Totodată, este natural ca, în fața invaziilor venite din nord, partea populației romanice care a reușit să scape de năvălitori să fi venit ca să se așeze între romanicii din Grecia septentrională” (*ibidem*: 48). „Faptele citate mai sus [toponime românești] sunt, după părerea noastră, suficiente pentru a demonstra prezența aromânilor în ținutul lor actual, în mod constant și neîntrerupt, din antichitate până în zilele noastre” (*ibidem*: 41). În sprijinul autohtoniei populației romanizate în Macedonia s-a pronunțat și T. J. Winniffrith (vezi Winniffrith 1987: 57–73). Campania goților în sudul

Dunării din anul 479 a pus clar în evidență „rolul militar pe care a continuat să-l aibă Via Egnatia și prezența continuă a trupelor vorbitoare de limbă latină din această zonă” (*ibidem*: 80). Aceste constatări confirmă considerațiile făcute cu peste șapte decenii în urmă de Th. Capidan: „Nimic nu ne-ar putea împiedica să presupunem că, la origine, atât în Epir cât și în Tesalia, ar fi putut exista populațiuni românești băștinașe care, în calitate de păstori, s-ar fi putut menține pe înălțimile munților, departe de cultura greacă” (Capidan 1932: 24). Autohtonía aromânilor în ținuturile actuale a fost susținută și de Tache Papahagi (vezi Papahagi T. 1923).

93 Xenopol 1688: 334. Formulările „pânză de romanitate” și *continuum romanicum* apar ulterior și la alți autori, iar recent la C. Poghirc: „Nu trebuie să uităm [...] că aria macedoneană a fost romanizată cu mai mult de două secole înaintea Daciei (148 î. Hr.), că ea a continuat să facă parte din Imperiu și după părăsirea Daciei, și că înaintea sosirii slavilor exista – de la Adriatica la nordul Carpaților – un *continuum romanicum*, presărat cu insulițe de ne-romani, dintre care unii, albanezii, n-au fost niciodată romanizați” (Poghirc 1989: 42).

94 Iorga 1905: 91.

95 Istr. Rom. 2001/III: 288.

96 Unitatea latinei vulgare de la baza limbilor romanice este unanim recunoscută. Pentru unitatea substratului traco-dac, vezi Brâncuș 1983. Al. Philippide postulează și o unitate etnică originară, întemeiată pe preponderența neamului trac: „Trăsătura uniformă, pe care a căpătat-o acest conglomerat, pentru a putea da naștere la un singur popor, cel român, și la o singură limbă, cea românească, se datorește amestecului dintre elemente, favorizat de aceleași împrejurări sociale și politice, și preponderenței pe care a avut-o unul din neamuri, cel trac” (Philippide 1925: 856).

97 Vezi *supra*, p. 1 și nota 5.

98 Brătianu 1937: 60; „Părăsirea Daciei trebuie considerată nu în virtutea unui singur text, ci în ansamblul faptelor și al realităților istorice; ea ne apare atunci ca un episod într-o serie de evenimente similare și nu ca o «cezură definitivă» în istoria stăpânirii romane în Europa orientală” (*ibidem*: 123).

99 Brătianu 1937: 63. Th. Capidan prelungea perioada contactelor până la venirea turcilor în Europa: „Ținând seamă de unitatea limbii și de ordinea afirmărilor istorice prin cronicarii bizantini [...], cronicari care toți ne vorbesc despre existența unei populațiuni românești în Haemus, Tracia, Rodope, Macedonia, Epir, Tesalia, Acarnania și Etolia, cu alte cuvinte, începând din ținutul cel mai apropiat de malurile Dunării până în inima Greciei, este firesc să admitem că, până aproape de venirea turcilor în Europa, a existat o continuitate între elementele de nord, de pe amândouă malurile Dunării, și între acele din sud: Epir, Tesalia, Acarnania și Etolia. După invazia turcilor această continuitate s-a întrerupt” (Capidan 1932: 24).

100 Pușcariu 1940: 253.

101 Winniffrith 1987: 54.

102 Năsturel 1989: 51–52

103 Cf., pe larg, Armbruster 1972, Stoicescu 1980.